

Telepaternas århundrade¹

AV MAGNUS BERGQUIST

den 9 oktober 1900 antecknar författaren August Strindberg i *Ockulta Dagboken* att han påbörjat ett nytt drama med titeln *Påsk*. Pjäsen handlar till det yttre om en familj där personerna är hänvisade till några rum och till varandra på grund av en förskingring fadern gjort sig skyldig till och kommit i fängelse för. För att undvika den skam och förnedring det hade inneburit att träffa utomstående, har familjen förskansat sig i hemmet.

Påsk brukar uppfattas som en framställning av Kristi lidandes historia, ett passionsspel i tre akter. Men den kan också läsas som en betraktelse över olika former för kommunikation genom de sätt på vilka familjens medlemmar står i kontakt med varandra och omvärlden. Här samsas den för tiden moderna tekniken i form av telefon med direkta möten, brevskrivande, tidningsläsande, fantasier och telepatiska kontakter. Kring dessa olika kommunikationsformer spinner Strindberg en intrig som samtidigt placerar in kommunikationen i en social, kulturell och existentiell kontext där den laddas med mening, problematiseras och värderas. Varje kommunikationsform får särskilda dramatiska konsekvenser.

I centrum av pjäsen står dottern Eleonora som av omvärlden uppfattas som psykiskt sjuk, bland annat för att hon är utrustad med telepatiska förmågor. I ett samtida brev beskrev Strindberg henne på följande sätt:

Eleonora har genom en familjesorg råkat i det sinnestillstånd, sjukligt kalla somliga det, hvarigenom hon inträdt i rapport (telepatisk) med dels sina anhöriga, dels hela menskligheten och slutligen den lägre skapelsen, så att hon lider med allt levande...²

Rakt igenom pjäsen flödar informationer och olika sätt att förmedla intryck. Brev når familjen från världen utanför, nyheter står att läsa i tidningarna. Familjemedlemmarna längtar bort från den plats som blivit deras fängelse och försöker hantera situationen genom att fantisera om andra ställen dit de ska resa när väl skvaller och rykten lagt sig. Men mest slående är hur kommunikationen får stå för möjliga sätt att befinna sig på andra platser utan att lämna de rum man befinner sig i.

I pjäsen symboliserar de människoskapade kommunikationsformerna det låga i människan. Tidningarna förtalar familjen genom att skriva om det brott fadern begått och gör därmed olyckan offentlig. Folk talar bakom ryggen och förtalen susar genom telefonledningen. Eleonora "ser" framför sig samtalen mellan telefonerna: "Åh, nu har min far det mycket ont! De äro elaka emot honom. [Står stilla som om hon lyssnade] Hör du hur det sjunger i telefonrådarne... det är de hårda orden som den mjuka skön-röda kopparen icke kan fördraga... när människorna förtala varandra i telefonen så klagar kopparn, och anklagar..."³ Mot denna bild framställs den telepatiska kontak-

ten mellan människor som den rena och upphöjda. Eleonoras telepatiska förmåga blir en symbol för en högre mänsklighet som inte är begränsad av kroppen, rummet och tiden:

För mig finns icke tid och icke rum; jag är överallt och när som helst! Jag är i min fars fängelse och i min brors skolrum, jag är i min mors kök och i min systers butik långt borta i Amerika. När det går min syster väl och hon får sälja, så känner jag hennes glädje, och går det henne illa så lider jag, men mest lider jag när hon handlar orätt.⁴

Det är en medlidandets och sympatins kommunikationsform som av Strindberg förbinds med det rena och goda i människan. Men för att kunna känna sympati måste Eleonora förnimma inte bara ljud och bilder, utan också känslor som glädje och sorg, något som tekniken inte förmår.

Den dualitet som framskymtar i Påsk mellan teknikens och vetenskapens framsteg eller förfall, och dess förbindelse med det magiska, var inte bara ett återkommande tema i Strindbergs författarskap utan också i den begynnande industrialismen. Tekniken ansågs av vissa, genom sina imitationer, ytor och illusoriska trick, hota det naturligt mänskliga, som riskerade att förkonstlas genom att återskapas på artificiell väg. Vetenskapens rationalitetsideal riskerade att fjärma människan från de större meningssammanhangen. Det andra temat är kopplingen mellan vetenskapsmannen och magikern: på samma sätt som vetenskapsmännen lät sig inspireras av spiritism, alkemi och teosofi, baserades ibland de mer esoteriska lärorna på vetenskapliga rön (Ekström 1994:184 ff).

Moderna förnimmelser

Telepati förknippas ofta med förmodern mysticism, men begreppet är relativt nytt. Enligt litteraturhistorikern Nicholas Royle introducerades det i England på 1880-talet

då en F.W.H. Myers förde fram idén i december 1882 vid ett möte på The Society for Psychical Research i London (Royle 1991:2). Med telepati avsåg han sådana fall av intryck som mottagits från fjärran utan användandet av kända perceptionsorgan. Myers menade att det var viktigt att undersöka telepatiska fenomen som exempel på nya eller dittills okända kommunikationsformer, och göra detta utifrån erkända vetenskapliga metoder som ett led i utforskandet av det mänskliga psykets möjligheter och gränser.⁵

”Upptäckten” av telepatiska förmågor och vikten av att försöka registrera och studera dem var ingen isolerad företeelse. Denna dragning var nära förbunden med intresset för clairvoyance, spiritualism och psykoanalys.⁶ Det ökade intresset för telepatiska förmågor under 1800-talet har förklarats som en konsekvens av modernisering och sekularisering i det victorianska samhället. Det var ett av många uttryck för sökandet efter svar på frågor som religionen inte längre kunde tillhandahålla. Om man inte längre kunde tro på Gud, kunde man i varje fall tro på något.⁷ Men det kan också tolkas som ett uttryck för att människor började anse att de kunde ta makten över både den materiella världen och jaget, en makt som tidigare hade legat i det gudomligas eller det övernaturligas händer. Industrisamhället formades till ett projekt och förutsatte därmed en människa som ansåg sig ha en självpåtagen rätt att omforma och bearbeta såväl naturen och samhället som individen.

Telefonin är ungefär samtida med telepatin. 1876 lämnade Alexander Graham Bell in sin patentansökan för en uppfinning som, genom att med ett membran översätta ljudvågor till elektromagnetiska spänningar, kunde skicka röster via ledningar till en mottagare där de återigen omvandlades till ljud.⁸ Telefonin bygger på kunskapen, viljan och tron på att det är möjligt att kommu-

nicera med andra människor över stora avstånd utan att behöva förflytta den fysiska kroppen. Man skulle kunna säga att telefonen är en teknisk materialisering av en telepatisk "världsbild". Skillnaden är att, där telepatin övervinner det materiellas begränsningar, använder sig telefonin av materiens — vid den här tiden elektromagnetismens — egenskaper. Det är också denna tudelning som verkar bilda utgångspunkt för Strindbergs olika värderingar av telepatin och telefonin där den förra betonar överförandet av medkänsla, medan den senare enbart uppfattas som en rent teknisk apparat för överförande av fjärran röster, som i sig inte tvunget bestämmer utifrån vilka avsikter teknologin ska begagnas (även om rollkaraktärerna i pjäsen känner sig illa behandlade).⁹

Röster i etern

Telefonin kan på ett enkelt sätt knytas till det moderna industrisamhället, en ny kunskap som omsätts i produkter med syfte att rationalisera och effektivisera kommunikationen mellan människor. I ett samhälle där tid blir pengar, kan tekniska lösningar med syftet att reducera tidskrävande resor för att skaffa och förmedla information, bli högt prioriterade. Telepatin kan, som i ovanstående exempel, komma att stå för en kritik av ett modernt rationalistiskt projekt och bli uttryck för dess motsats; den kommunikationsform där det mest privata tillåts att utvecklas ifred.

Men det finns en annan aspekt av det telepatiska i förhållande till kommunikationernas ökade hastighet. Genom att ge intryck av att vara i det närmaste omedelbara skapas en känsla av närhet och "verklighet", det Paul Virilio (1996:53) i sina försök att utveckla en teori om hastigheten benämnt "paranormal estetisk varseblivning av den

verkliga världen".¹⁰ Så kunde det också te sig för många av de första radiolyssnarna, som upplevde sig vara delaktiga i något nästan övernaturligt. Att höra "tal och ton fjärran ifrån" gav en märklig och nästan överklig känsla av att vara "med fast frånvarande", som det uttrycks i en uppteckning om det första mötet med radion. Många i den första generationens radiolyssnare bemötte ryktena om trådlösa överföringar av ljud med skepsis. När så det första mötet skedde kunde det i vissa situationer förläna vardagen något av transcendens och helighet. Den simultana närvaron av en annan verklighet fick det vardagliga att framstå som främmande, överkligt och exotiskt.

Men möjligheten att kunna vara delaktig i ett sammanhang utan att vara det kroppsligt, kunde också resultera i det motsatta. Radion distanserade och gjorde det möjligt att profanera det som tidigare hållits för heligt: "Det brukade vara så högtidligt att gå i Julottan men nu påstod familjen att de både hörde och fick ligga och halvsussa i sängen samtidigt", heter det i en uppteckning.

Telepatiska gränssnitt

En av de senaste decenniernas mest omtalade visioner av ett framtida informations-samhälle är William Gibsons roman *Neuromancer* från 1984. Både den litterära formen och innehållet bär referenser till fenomen som brukar tillskrivas informationssamhället: konstgjordhet, multimedialitet, kulturell pluralism, ett globaliserat samhälle. En av de mest uppmärksammade företeelserna i denna värld är den virtuella rymd Gibson kallar "cyberspace", skapad av ett närmast oändligt antal sammankopplade datorer, i vilken människor navigerar sig fram i oändligheten och där alla tycks stå i kontakt med alla. Gibson beskriver denna datorrymd som en "mångsinnlig hallucination som upplevs

I William Gibsons Neuromancer blir den mänskliga hjärnan föremål för mer eller mindre direkt uppkoppling mot ett avancerat elektroniskt system.

dagligen av miljarder legitima användare, i alla nationer, av barn som undervisas i matematiska begrepp... En grafisk representation av data som tagits från minnesbankerna till alla datorer i det mänskliga systemet. Obegriplig komplexitet. Linjer av ljus ordnade i tankens icke-rymd, anhopningar och konstellationer av data. Som städernas ljus som försvinner i fjärran" (1993:61).

Gibsons romaner ingår i en litterär genre som brukar gå under namnet "cyberpunk" (Featherstone & Burrows 1995). Ett centralt tema i denna litteratur är att ställa frågor om hur kroppen förhåller sig till jaget och vilka sociala och psykologiska effekter en "ren" kommunikativ situation — där utbytet av information, känslor och budskap mellan människor överskrider eller helt åsidosätter

kroppens fysiska begränsningar — bär med sig (jfr McCarron 1995). Virtuellt verklighet brukar översättas med begreppet "nästan verklighet", något som tenderar att bli allt verkligare ju mer sofistikerad tekniken är. I den virtuella verkligheten sker kommunikation mellan medvetanden som är sammankopplade med varandra på ett närmast telepatiskt sätt (jfr Greenland 1985:97). I Gibsons apokalyptiska prosa framställs en vision av en sådan kommunikation mellan två människor på följande sätt:

Datarymden bildades, kom glidande från kardinalpunkterna. Snyggt, tänkte han, men inte snyggt nog. Måste jobba på det... Sen tryckte han på den nya knappen. Det plötsliga kastet in i en annan kropp. Matrisen borta, en våg av ljud och färg... Hon rörde sig längs en myllrande gata, förbi stånd

med mjukvara till extrapriser där priserna var skrivna med tuschpenna på plastfilm och där brottstycken av musik hördes från otaliga högtalare. Lukt av urin, fria monomerer, parfym, krillbiffar som stektes. I några skräckslagna sekunder kämpade han hjälplöst för att få kontroll över hennes kropp. Sen tvingade han sig till passivitet, blev en passage-rare bakom hennes ögon (Gibson 1993:64—65).

Vad Gibson försöker skildra är visionen av en verklighet där gränssnitten mellan människan, tekniken och den yttre världen är i det närmaste upplösta. Personerna rör sig med minimal ansträngning mellan sinnliga och simulerade intryck. Det är en genomteknologiserad värld utan natur, helt igenom skapad, utan referenspunkter till något utanför det skapade, och därmed ständigt öppen för möjligheten att omskapa ("måste jobba på det"). Det handlar om en intimiserad teknologi där intrycken inte bara förmedlas via syn och hörsel utan också via luktorgan och känsel, vilket skapar en känsla av att det egna jaget står i direkt kontakt med världen. Intrycken är hallucinatoriska, så omedelbara att det är närmast omöjligt att värja sig för dem. Impulsen att handla för att kontrollera situationen är så stark att huvudpersonen tvingas ta till hela sin viljestyrka för att inte kämpa emot utan enbart flyta med; en passagerare i omedelbar förening med en annan människa via binärt överförda känslor-intryck.

Kommunikation och kulturell ambivalens

Med informationsteknologins både snabba utveckling och spridning i samhället har William Gibsons visionära drömsekvenser om en framtida genomteknologiserad värld alltmer kommit att uppfattas som en inte helt orealistisk beskrivning av morgondagens teknologiska möjligheter. Drömmen om att via ett globalt nätverk av kommu-

nikationskanaler simulera bilder, ljud och andra perceptionsformer på artificiell väg, börjar anas inom det möjligas horisont. När August Strindberg vid seklets början skrev sin pjäs Påsk verkade han uppfatta tekniska kommunikationsformer som ovärdiga människan. Idealet var den rena form av kommunikation som han förknippade med telepatin, eftersom den inte bara registrerade information utan också kunde innefatta medkänsla. Successivt under 1900-talet tycks denna motsättning ha ändrats mot en mer försonlig syn på förhållandet mellan människa och teknik där teknologin ses som en möjlighet att förlänga människan (både kroppsligt och andligt) genom att allt fler perceptioner blir möjliga att omvandla och mediera på elektronisk väg, och där ambitionen i stället har blivit att göra det medierande gränssnittet så osynligt som möjligt. Från att ha uppfattats som en klumpig protes har tekniken kommit att ses som en andra hud (Jülich 1994).

Med hjälp av tekniken görs ständiga försök att utvidga och överskrida gränserna för människans förmågor.¹¹ Samtidigt skapas fruktan och osäkerhet: vad händer när människor på detta sätt spränger sina "naturliga" begränsningar? De nya teknologier som gjort det möjligt att avlyssna meddelanden från andra platser väcker farhågor om att man kanske själv är avlyssnad eller att meddelanden sändes iväg utan att man är medveten om det. I radions barndom kunde en kvinna fälla en nedlåtande kommentar om reportaget från drottning Viktorias begravning, och i nästa ögonblick förskräckt utropa: "Tror du att vi hörs i den andra ändan?". I dag kopplas liknande rädslor till Internet och e-mail. Under rubriken "Så kan din chef tjuvläsa e-posten" hade *Aftonbladet* 1995 en artikel om osäkerheten med de nya kommunikationsmedierna och konstaterade att säkerheten för e-post är närmare noll. I artikeln gavs läsaren råd för

Professor Graham Bell föreläser om telefonen 1877. Människor häpnade när den nya uppfinningen presenterades vid världsutställningen 1876 i Philadelphia. Den engelske fysikern W. Thomson lämnade följande rapport till Brittiska sällskapet för vetenskapens främjande vid ett möte i Glasgow i september 1876: "På Philadelphautställningen hörde jag orden 'att vara eller inte vara, det är frågan' överförda via en telegrafråd. Det elektriskt förvrängda uttalet bara underströk det absurda i denna fras och gjorde den än mer skrattretande. Apparaten uppläste också utdrag ur dagstidningarna i New York. Mina öron uppfattade allt detta mycket tydligt. Orden uttalades distinkt av den tunna, runda skiva som utgjorde armaturen i en elektromagnet. Det var min kollega i juryn, professor Watson, som talade i andra ändan av tråden. Han talade med hög röst och riktade munnen mot ett spänt membran fäst vid ett litet järnstycke som utförde rörelser av samma slag som ljudsvängningarna i luft framför en elektromagnet i den elektriska strömkretsen.

För denna uppfinning, ett underverk större än den elektriska telegrafen, har vi att tacka en ung landsman, mr Graham Bell från Edinburgh, numera naturaliserad medborgare i Förenta staterna. Man kan inte annat än beundra den djärvhet som uppfinnaren visat när han med så enkla medel löst det invecklade problemet att reproducera röstens och talets komplicerade ljudelement på elektrisk väg."

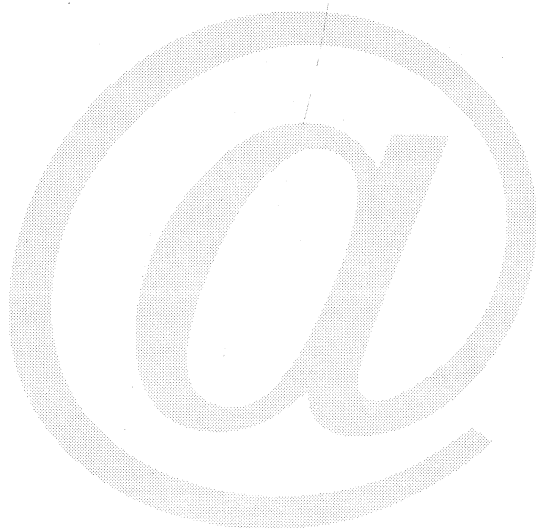
användandet av e-mail: skicka aldrig skvaller om chefen eller arbetskamraterna; skicka aldrig uppgifter om lösenord, kreditkortsnummer eller liknande; skriv inget e-post-meddelande som du inte vill ska hamna på förstasidan i tidningarna. Säkerhet vad gäller kommunikation via nätverk är i dag en av de mest prioriterade frågorna på dagordningen i företag och hos myndigheter.

Historiens slut — eller början?

Bakom 1900-talets utveckling av telekommunikationer anas något man kan kalla en kommunikativ utopi. För August Strindberg var den liktydig med drömmen om att kunna kommunicera på telepatiskt vis, och stod i en problematisk motsatsställning till den tidens mest avancerade teknologiska påfund: telefonen. Under de senaste årtiondena har teknologin blivit så avancerad att föreställningen om den ideala telepatiska formen för kommunikation går att relatera

till vad som faktiskt är tekniskt möjligt att åstadkomma, vilket kan vara en förklaring till den entusiasm med vilken många i dag talar om det kommande informationssamhället. Mediaprofeten Marshall McLuhan ansåg på 1960-talet att människan höll på att närma sig slutfasen i medieutvecklingen eftersom hon var på väg att sträcka ut det centrala nervsystemet till att fanna hela jorden (McLuhan 1967). I dag omtalas detta fenomen, inte som en slutfas, utan som en början på något nytt. Ja, till och med som den enda realistiska möjligheten att möta framtiden (t.ex. Negroponte 1995, Rheingold 1994).

Men samtidigt som utopierna om övergången till ett nytt samhälle antyder att en brytningstid är i antågande, visar det sig i ett längre historiskt perspektiv att visionerna är ganska statiska, vilket i sin tur ställer frågan om hur revolutionerande den informations-teknologiska utvecklingen egentligen har varit. Teknikfilosofen Lorenzo C. Simpson har pekat på vikten av att uppmärksamma

teknikens mångfaldiga dimensioner. Tekniken har en instrumentell och nyttoinriktad dimension, men den utgör också fundament för olika samtal där moral, etik och existens i det moderna problematiseras och förhandlas (Simpson 1995:57). Människors upplevelse av och inställning till ny teknologi verkar på ett sätt ha varit ganska likartad under det senaste århundradet, trots att seklet utmärks av en snabb och genomgripande teknologisk omvandling. Vad som dock förändrats i förhållningssätten till teknologin är formerna för tvivlen, skräcken, fascinationen och entusiasmen, det vill säga de villkor för samtal om moderna erfarenheter som sammanhänger med den tekniska och samhälleliga omvandlingen under 1900-talet. För kulturforskare gäller det att utveckla de analytiska redskapen så att diskussionen inte fastnar i polariserade resonemang om å ena sidan det revolutionerande i utvecklingen eller å den andra det till synes traditionella och statiska i människors inställning till ny teknologi.

Noter

- ¹ Artikeln är skriven inom ramen för projektet "Kulturella perspektiv på informationssamhället" som finansieras av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet.
- ² Brevet är citerat i Gunnar Olléns efterskrift till *Påsk i August Strindbergs samlade verk*, 1992:377.
- ³ Strindberg 1992:267.
- ⁴ A.a.:265.
- ⁵ Det är lite paradoxalt, men samtidigt tidstypiskt, att The Society of Psychical Research skulle utforska telepatiska förmågor och budskap med vetenskapliga metoder, för att, så att säga, "objektivt" kunna belägga, systematisera och analysera förekomsten av denna form av kommunikation enligt tidens vetenskapliga synsätt.
- ⁶ Bland andra Sigmund Freud närde ett stort intresse för telepati och lät utföra experiment med sin yngsta dotter, men ansåg ändå att en viss försiktighet var av nöden för att inte intresset för psykoanalysen skulle förknippas med ockultism (Gay 1990: 463 ff).

- ⁷ Royle hänvisar här till Janet Oppenheims *The Other World: Spiritualism and Psychical Research in England, 1850—1914*. Parallellt med det vetenskapliga intresset för telepati har det under 1900-talet också funnits olika mer eller mindre religiöst och esoteriskt färgade tolkningar av telepatibegreppet. Se till exempel Bailey (1993).
- ⁸ Det var från början ingen självklarhet att telefonen skulle användas för tvåvägskommunikation mellan enskilda personer, så som kom att bli fallet när produkten utvecklades som kommersiell tillämpning. Tanken var i stället att den skulle utvecklas för masskommunikation, det vill säga för liknande ändamål som senare radion. Från en central sändningsstation skulle musik, teater och nyheter kunna förmedlas till ett stort antal lyssnare (Marvin 1988, Sundin 1991:196).
- ⁹ "Tele" från grekiskans *te'le* betyder fjärran, på långt håll, medan *fone'* betyder röst och "pati" kommer från grekiskans *path'os*: själstillstånd, lidande.
- ¹⁰ Jfr diskussionen i Bergquist 1996.
- ¹¹ Exempel på hur datorer och internet i kombination kan fungera som arena för olika typer av identitetsexperiment med syftet att överskrida och problematisera etablerade sociala och kulturella kategorier diskuteras i dag på en rad håll. Några exempel är Rheingold 1994, Stone 1996, Stuedahl 1996 och Turkle 1995.

Litteratur

- Bailey, Alice A., 1993. *Telepati och eterkroppen*. Trångsund: Stiftelsen Tibetanens Bokfond.
- Bergquist, Magnus, 1996. "Informationsteknologi och globalisering." I: *Ljuskården*. Meddelanden från Etnologiska institutionen, Göteborgs universitet, nr 16.
- Ekström, Anders, 1994. *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*. Stockholm: Nordiska museets handlingar 119.
- Featherstone, Mike & Burrows, Roger, 1995. "Cultures of technological embodiment: An introduction." I: Featherstone, Mike & Burrows, Roger (eds.), *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk. Cultures of Tehnological Embodiment*. London: Sage.
- Gay, Peter, 1990. *Freud*. Stockholm: Bonniers.
- Gibson, William, 1993/1984. *Neuromancer*. Stockholm: Norstedts.
- Greenland, Colin, 1985. "Up the market, down the market, in the interzone." I: Johansen, Ib & Ronnov-Jessen, Peter (eds.), *Inventing the Future*.

- Science Fiction in the Context of Cultural History and Literary Theory*. Aarhus: The Dolphin, nr 11.
- Jülich, Solveig, 1994. "Människan protesguden. Virtuellt verklighet och sinnenas tekniker." I: *Tvärsnitt*, 1:1994.
- Marvin, Carolyn, 1988. *When Old Technologies Were New. Thinking About Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- McCarron, Kevin, 1995. "Corpses, animals, machines and mannequins: The body and cyberpunk." I: Featherstone, Mike & Burrows, Roger (eds.), *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk. Cultures of Technological Embodiment*. London: Sage.
- McLuhan, Marshall, 1967. *Media: Människans utbyggnader*. Stockholm.
- Negroponte, Nicholas, 1995. *Leva digitalt. Om datorer, cd-rom och internet — för de redan frälsta & oss andra ängsliga*. Stockholm: Bonniers.
- Rheingold, Howard, 1994. *The Virtual Community. Finding Connection in an Computerized World*. London: Secker & Warburg.
- Royle, Nicholas, 1991. *Telepathy and Literature. Essays on the Reading Mind*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Simpson, Lorenzo C., 1995. *Technology, Time, and the Conversations of Modernity*. New York/London: Routledge.
- Stone, Allucquère Rosanne, 1996. *The War of Desire and Technology at the Close of the Mechanical Age*. Cambridge/London: The MIT Press.
- Stuedahl, Dagny, 1996. *Kyberlore & kyberidentitet. Om identitetsskapning på internettet*. Oslo: Institutt for Kulturstudier, seksjon for folkloristikk, Oslo universitet.
- Strindberg, August, 1992. *Nationalupplagan av August Strindbergs samlade verk*, nr 43. Stockholm: Norstedts.
- Sundin, Bosse, 1991. *Den kupade handen. Historien om människan och tekniken*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Turkle, Sherry, 1995. *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
- Virilio, Paul, 1996. *Försvinnandets estetik*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.